

УДК 81'37

## ОСОБЛИВОСТІ КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ ГЕНДЕРНО МАРКОВАНИХ ЛЕКСИЧНИХ ОДИНИЦЬ У РОСІЙСЬКИХ І УКРАЇНСЬКИХ ЛЕКСИКОГРАФІЧНИХ ДЖЕРЕЛАХ

*Саліонович Л.М.*

Словники подібні до годинників: мати найгірший з них краще, ніж не мати ніяких; але й про найкращі не можна напевно сказати, що вони абсолютно точні.

*С. Джонсон*

*Актуальність.* Останнім часом гендерні студії в Україні досить повільно, але впевнено проникають в усі наукові сфери, не обминаючи й лінгвістику. Такі українські вчені, як О.Л. Бессонова, О.І. Горошко, А.П. Мартинюк, Л.О. Ставицька і А.М. Холод, вже тривалий час займаються гендерною проблематикою. Оскільки гендерні дослідження – галузь міждисциплінарна, слід зазначити, що для лінгвістики «з усіх аспектів структури поняття „гендер” найбільш значущий – культурно-символічний, який знаходить відображення у мові як у системі знаків і у мові в її функціонуванні» [1, с.124]. Гендерні дослідження у лінгвістиці оперують цілим рядом понять, серед яких і гендерно маркована лексика, тобто лексика, яка має «ознаку або комплекс ознак, які дозволяють ідентифікувати мовну одиницю як співвіднесену з тією чи іншою статтю» [1, с.226].

Відома російська дослідниця А.В. Кіріліна проводила дослідження гендерно маркованих лексичних одиниць на матеріалі російських і німецьких лексикографічних праць, ми ж спробуємо, враховуючи її досвід і власні спостереження, провести подібний аналіз російських і українських лексикографічних джерел і визначити особливості концептуалізації гендерно маркованих лексичних одиниць [1].

Щодо російських словників, то тут будуть використані Словарь русского языка (СРЯ, 1999), Учебный словарь сочетаемости слов русского языка (УСССРЯ, 1978), Словарь синонимов русского языка (ССРЯ, 1970). Серед українського лексикографічного доробку ми обрали Словник української мови (СУМ, 1980), Великий тлумачний словник сучасної української мови (ВТССУМ, 2004), Словник синонімів української мови (ССУМ, 1999-2000), Словник української мови. Упорядкував з додатком власного матеріалу Б. Грінченко (СУМБГ, 1997).

*Постановка проблеми.* Серед лексичних одиниць були обрані такі пари, як *женщина / мужчина, жена / муж – чоловік / жінка, мужской / женский – чоловічий / жіночий, мужественность / женственность – мужність / жіночність*, тобто одиниці, безпосередньо пов'язані з концептуалізацією гендеру у кожній з мов. Застосування гендерного підходу в аналізі даних дефініцій здається цілком слушним, тому що

охоплює не лише категорію статі, значущу для даних лексичних одиниць, як одне зі значень, а й дозволяє розглядати більш широке коло питань, у даному випадку – лексикографічне кодування відповідних мовних одиниць як мовної репрезентації статі в російській та українській лінгвокультурі.

Безперечно, дослідження лексичних одиниць, у значення яких входить компонент «стать», не може бути вичерпним для концептуалізації гендеру. Водночас сутнісні характеристики людини, зокрема її стать, інтерпретуються суспільством в залежності від того, як ними усвідомлюються поняття «мужності» і «жіночності». Тому для вивчення гендеру важливі й ті лексичні одиниці, де відображається природна сутність «статі», оскільки її сприйняття носіями мови значною мірою соціально зумовлене і відповідає моделям «мужності» і «жіночності».

В даній статті зупинимось лише на зазначених вище парах лексичних одиниць і спробуємо виявити їх семантичний і частково синтагматичний потенціал: чи спостерігається певний паралелізм у їх значеннях, чи є певні обмеження у вживанні. Порівняльний аналіз дозволив отримати наступні результати.

Як у російських, так і в українських лексикографічних джерелах дефініції чоловік/жінка представлені певною мірою симетрично у першому значенні.

СРЯ: Женщина – 1. Лицо, противоположное по полу мужчине; *молодая женщина, замужняя женщина, женщина средних лет* [2, с.478].

Мужчина – 1. Лицо, противоположное по полу женщине. *Будь мужчиной!* (веди себя, как подобает мужчине) [3, с.309].

СУМ: Чоловік – 1. Особа чоловічої статі, протилежне жінка. *За столом сидів смуглявий, довгобразий і сухорлявий чоловік. Нечуй-Левицький* [8, с.349].

Жінка – 1. Особа жіночої статі, протилежне чоловік.

ВТССУМ подає ті самі значення, а СУМБГ подає такі значення (правопис сучасний):

Чоловік 1) Человек. *Перелічив – аж сорок чоловік. Руданський.*

2) Вообще мужчина [9, с.469].

Жінка 1) Женщина. *Жінки довге волосся мають, а розум короткий. Номис* [9, с.486].

Зауважимо, що у СРЯ 1991 року видання лексема *женщина* у знач. 1 визначена як «лицо, противоположное мужчине по полу, та, которая рождает детей и кормит их грудью»; тобто підкреслюється прокреативна функція жінки, і, як бачимо, з часом значення замінено, на наш погляд, на більш коректне. В українській лексикографії, за винятком СУМБГ і враховуючи його специфіку, знач. 1 лексем чоловік/жінка представлене симетрично, хоча, можливо, у Б. Грінченка були вагомні підстави вважати, що лексема *чоловік* найчастіше вживається у значенні «людина». на це питання може дати відповідь розвідка з історії мови. У подальших значеннях лексем *женщина/мужчина* – *чоловік/жінка* помітна суттєва різниця. По-перше, це пов'язано з тим, що в українській мові лексеми *чоловік/жінка* також вживаються у значенні одружених осіб, в той час як у російській мові це окремі лексеми *жена/муж*. По-друге, лексема *чоловік* в українській мові може вживатися у значенні «людина», що не притаманне російській мові.

СРЯ: Мужчина – 2. Такой взрослый человек этого пола в отличие от юноши, мальчика.

3. Лицо мужского пола, отличающееся мужеством, твердостью [3, с.309].

Муж – 1. Женатый мужчина (по отношению к своей жене).

2. Устар. и высокоп. Мужчина в зрелом возрасте.

3. Деятель на каком-либо общественном поприще. Ученый муж [2, с.308].

СУМ: Чоловік – 2. Одружена особа стосовно до своєї дружини.

3. Те саме, що людина. *Ех, каже приказка: кожен чоловік кує своє щастя. Чорти його кують, а чоловік тільки у міх дме. Головка // Уживається при лічбі, вказівці на певну кількість людей. ...У хату влетів вихор – втицювали прямо з вулиці чоловік дванадцять. Довженко [8, с.349].*

ВТССУМ подає ті самі значення, у СУМБГ:

Чоловік – 3) Женатый человек. *В правім притворі стояли чоловіки та парубки; в лівім – діди, на середині – малі хлопці, а в бабинці – молодці та дівчата. Нечуй-Левицький [9, с.486].*

Як бачимо, в українській лексикографії лексема „чоловік” спочатку подається у значенні „одружена особа”, а вже потім – „людина”, не виносить окреме значення *чоловік* як „доросла особа чоловічої статі”, в той час як у російських джерелах у лексемі *мужчина* у знач. 3 підкреслюються суто чоловічі якості.

Далі розглянемо лексеми *женищина/жєна – жінка*.

СРЯ: Женщина – 2. Лицо женского пола как воплощение определенных качеств, свойств.

3. Лицо женского пола, состоявшее или состоящее в браке [2, с.478].

Жєна – 1. Замужняя женщина (по отношению к своему мужу).

2. То же, что женщина [2, с.477].

СУМ: Жінка – 2. Доросла на відміну від маленької дівчинки.

3. Заміжня особа стосовно до свого чоловіка [7, с.537].

У значеннях лексем *женищина/жєна – жінка* помітна певна різниця, що знов-таки пов'язано з певним «нашаруванням» значень лексем. У СРЯ спочатку йдеться про *жінку* як носія певних якостей, а вже потім як про особу одружену або особу, яка була одружена. Лексема *жєна* у знач. 3 – те саме, що жінка. В СУМ спочатку йдеться про вікову градацію, потім подається значення «заміжня особа».

Якщо порівняти пари *женищина/мужчина, жєна/муж*, то тут лексичні значення теж представлені нерівномірно. У лексемі *женищина* на другій позиції значення з вказівкою на особливі якості, що у лексемі *мужчина* зазначене на третій позиції, в той час як знач. 3 лексеми *женищина* і знач. 2 лексеми *мужчина* нерівноцінні. Знач. 3. демонструє нам певну соціалізацію поняття *женищина*, тобто підкреслюється її соціальний статус (для порівняння: у СРЯ, 1991р., лексема *женищина* у знач. 2. Лицо, женского пола, вступившее в брачные отношения; *жєна* – женщина по отношению к мужчине, с которым она состоит в официальном браке. На наш погляд, простежується чіткий зв'язок мови з соціальними реаліями, більш лояльне ставлення суспільства до шлюбу певним чином відбивається на значеннях лексичних одиниць). В українській мові, на наш погляд, дефініція *жінка* менш соціалізована, хоча знач. 2 здається не зовсім зрозумілим: як бути з лексемою *дівчина*, яка, до речі, визначається як «молода неодружена особа жіночої статі» [7, с.226]? У лексемі *чоловік* взагалі не подається значення з позначенням вікової градації, знач. 2 симетричне зі знач. 3 лексеми *жінка*.

Щодо синонімії даних лексем, то слід зазначити, що у ССРЯ лексема *мужчина* взагалі не включена у словник, а до лексеми *муж* подається 7 синонімів, *женищина* – лише 2 (*баба* і *дама*), *жєна* – 5. У ССУМ до лексеми *чоловік* у знач. 1 подано 6 синонімів, у знач. 2 – 8 (14), до лексеми *жінка* у знач. 2, 3 – 12 синонімів (зауважимо, що

це без урахування вікової градації – не бралися до уваги лексеми *молодий чоловік, парубок, дівчина* і т.п.).

Далі розглянемо пари *мужской/женский – чоловічий/жіночий*.

**СРЯ:** Мужской – 2. Такой, как у мужчины, характерный для мужчины. *Мужское рукопожатие, мужской разговор* [3, с.308].

**СУМ:** Чоловічий – 2. Такий, як у чоловіків, властивий чоловікам. *Він стояв перед нею і говорив, а вона оглядала його широкі плечі, спокійне лице, на якому якось несподівано виросла борода і осіла чоловіча повага. Коцюбинський* [8, с.350].

Значення цілком тотожні, навіть стійкі вирази подаються у словарних статтях однаково: *чоловіча статъ, чоловіча рима, чоловічий рід* і т.д.

**СРЯ:** Женский – 2. Такой, как у женщины, предназначенный для женщины, свойственный женщине, отличающий женщину. *Женское лукавство* [2, с.478].

**СУМ:** Жіночий, жіноцький – 2. Такий, як у жінок, властивий, характерний для жінок. *Тонкий кучерявий Микола, з повним жіночим обличчям, вніс у стаю вогонь. Кобилянська* [7, с. 538].

Так само, як і з лексемою *чоловічий*, з лексемою *жіночий* подаються тотожні стійкі вирази *жіноча статъ, жіночий почерк, жіноче питання, жіноча рука, жіночі хвороби*. Як бачимо, значення лексем *мужской/женский – чоловічий/жіночий* подаються у словарних статтях цілком симетрично, тобто підкреслюється наявність якостей, властивих особі тієї чи іншої статі.

Розглядаючи поняття *мужественность* і *мужество*, ми знов спостерігаємо номінативне «нашарування», оскільки в українській мові ці два поняття позначені однією лексемою, що й відображається у їх значеннях.

**СРЯ:** Мужество – 1. Присутствие духа в опасности, беде и т.д.

2. Душевная стойкость, смелость.

*Мужественный (-нность) – обладающий мужеством, стойкий, выражающий мужество. Мужественный характер, мужественный вид* [3, с.308-309].

**СУМ:** Мужність – 1. Риса характеру людини, у якій поєднується хоробрість, рішучість, витримка тощо. *Тиждень пролежала Олеся в постелі; тиждень балабуха не відходив від постелі..., благав її витерпіти і з мужністю перенести горе. Нечуй-Левицький*.

2. Те саме, що зрілість [8, с. 821].

Хоча у СУМ лексема *мужність* визначена як риса характеру, у СРЯ – як якість людини, суттєвої різниці у дефініціях немає. Так само, майже однаково, подаються лексеми *женственность – жіночність*.

**СРЯ:** Женственный (-нность) – обладающий признаками, качествами, присущими женщине; мягкий, нежный. *Женственная натура* [2, с.478].

**СУМ:** Жіночість, жіночність – сукупність рис, ознак, якостей, властивих, характерних для жінок на відміну від чоловіків. *В ній вже немає колишньої рвучкості, її руки спокійні, в них більше жіночності. Кочерга* [7, с.537].

Цікаво, що у СУМ *жіночність* визначається як сукупність якостей, притаманних жінкам «на відміну від чоловіків», а у СРЯ зазначено, яких саме рис – «м'який, нежный». Якщо порівняти дефініції *мужності/жіночності* в обох мовах, то тут не спостерігається полярна опозиція, тобто виходить, що жінка може «виявити мужність», а чоловік «виявити жіночність» – ні в якому разі, про що яскраво свідчить УСРЯ

(с. 156). В цілому лексеми *мужність/жіночність* в обох мовах концептуалізують особистісні характеристики осіб обох статей.

*Висновки.* В цілому на підставі матеріалу вищезгаданих словників з певною мірою обережності можна дійти висновку, що у співставленні значень лексичних одиниць *мужчина/чоловік* російські словники виокремлюють ознаки, пов'язані з віком, і особистісні характеристики, а в українських словниках через певною мірою поширене поняття *чоловік* (людина) особистісні характеристики не акцентовані. Те саме відбувається з лексемою *жінка*, хоча виокремлено вікову градацію; в російських джерелах лексема *женщина* дефінується як носій певних якісних характеристик. *Мужність* і *жіночність* інтерпретуються в обох мовах як сукупність певних характеристик, притаманних особам тієї чи іншої статі. До того ж очевидним стає той факт, що у лексикографічних джерелах не спостерігається абсолютно полярна опозиція вищезгаданих понять. Детальний розгляд дериватів і синтагматичних зв'язків даних лексем допоможе визначити більшу/меншу представленість даних лексичних одиниць, тобто наші висновки потребують подальшої перевірки.

### Список літератури

1. Кирилина А.В. Гендерные исследования в лингвистике и коммуникации. – М.: РОССПЭН, 2004. – 252с.
2. Словарь русского языка: В 4-х т. /РАН, Институт лингвистических исследований; Под ред. А.П. Евгеньевой. – Т.1. – 1999. – 702с.
3. Словарь русского языка: В 4-х т. /РАН, Институт лингвистических исследований; Под ред. А.П. Евгеньевой. – Т.2. – 1999. – 702с.
4. Словарь синонимов русского языка / Под ред. А.П. Евгеньевой. – Л.: Наука, 1970. – Т.1. – 680с.
5. Великий тлумачний словник сучасної української мови/Уклад. і гол. ред. В.Т.Бусел. – К., Ірпінськ: ВТФ «Перун», 2004. – 1440с.
6. Словник синонімів української мови: В 2-х т./ А.А.Бурячок, Г.М.Гнатюк, С.І.Головащук та ін. – К.: Наукова думка, 1999-2000.
7. Словник української мови. – К.: Наукова думка, 1980. – Т. 2. – С.536-537.
8. Словник української мови. – К.: Наукова думка, 1980. – Т. 11. – С.349-351.
9. Словник української мови. Упорядкував з додатком власного матеріалу Б.Грінченко. – К.: Наукова думка, 1997.

Поступила до редакції 21.03.2006 р.